

LA MORT DE TOLSTOI, MOMENT ESTEL·LAR DE LA HISTÒRIA DE LA HUMANITAT

CLARA DOMÈNECH I VIVAS, CONRAD VILANOU TORRANO

Universitat de Barcelona

És sabut que una de les catorze miniatures històriques que conformen el llibre de Zweig sobre els moments estel·lars de la humanitat està dedicada a la mort de Tolstoi, amb el títol «La fugida vers Déu. Finals d'octubre de 1910», que és un epíleg al drama inacabat i autobiogràfic de Tolstoi, *La llum brilla en les tenebres*¹. En aquesta teatralització situada a Iàsnaia Poliana apareixen tres escenes i un epíleg. El primer quadre té a veure amb la visita de dos joves revolucionaris que retreuen a l'escriptor rus la manca de compromís amb la revolta política i social, el seu desig de pacifisme, alhora que critiquen la seva acceptació de l'amor inspirat en els Evangelis i el rebuig de la violència com a instància revolucionària. A més, els joves censuren la seva vida còmoda en una hisenda com la de Iàsnaia Poliana, lluny de les misèries del poble que tant diu que estima. La segona escena aborda les relacions familiars de Tolstoi, en especial amb la seva esposa Sofia que li retreu la mania de viure amb

1. Stefan ZWEIF, «La huida hacia Dios a finales de octubre de 1910», *Momentos estelares de la humanidad. Catorce miniaturas históricas*, Barcelona: Acanalado, 2002, p. 213-250.

Déu. De manera que després de la discussió amb la seva muller, Tolstoi decideix abandonar la seva llar familiar, situació que dona peu a la tercera escena que té lloc tres dies després, el 31 d'octubre de 1910, a la sala d'espera de l'estació d'Àstapavo, on Tolstoi es troba acompanyat de la seva filla Alexandra i del seu metge. El desenllaç de la tragèdia és ben conegut: la mort de Tolstoi a la casa del responsable d'aquell abaixador ferroviari per una pneumònia a les sis i cinc de la matinada del 20 de novembre de 1910.

En l'últim trajecte de la seva vida, quan veia la mort com un alliberament, Tolstoi va ser influenciat per Vladímir Chertkov, l'editor de les seves obres completes i que va proposar-li que canviés el destí del seu testament a favor de la humanitat i en perjudici de la família de l'escriptor, i Valentí Bulgakov, el darrer secretari, dos personatges que, a parer de Romain Rolland, eren més enèrgics i menys humans que el seu mestre. Aquesta presència va alterar i torbar el clima familiar, després d'un llarg matrimoni que va perdurar durant quaranta-vuit anys i que s'havia segellat l'any 1862 després d'un prometatge d'una setmana, del 16 al 23 de setembre². No és gens d'estranyar que Tolstoi reflectís a *Anna Karénina* aquelles relacions en què l'autor es transmuta en Konstantin Levin i Sofia en Iekaterina (Kitty). La diferència entre ambdós cònjuges al marge de l'edat, ell setze anys més gran que ella, estriba en dos punts bàsics: la no-innocència i la incredibilitat de Tolstoi que contrasta amb la naturalitat i religiositat de la jove esposa. A més, Tolstoi li va deixar llegir –poques hores abans del casament– el seu dietari, en què reconeixia la seva vida sexualment dissipada d'altres temps. Així Tolstoi ho va reflectir a la novel·la. «Sabia que entre ells dos no hi podia i no hi devia haver secrets, i per això de-

2. Sofia Andréievna TOLSTOIA, «La boda de Tolstoi», a *Así era Lev Tolstoi (II)*, Barcelona: Acantilado, 2017, p. 753.

cidí que havia de fer-ho així; però no s'adonava de l'efecte que allò podia produir en ella»³. No hi ha dubte que a partir d'aquestes tensions, que es van iniciar abans del casament, s'entén la declaració que Tolstoi fa al començament d'*Anna Karénina* que, com veiem, incorpora elements autobiogràfics: «Totes les famílies felices s'assemblen. Cada família dissortada ho és a la seva manera»⁴.

Per tot plegat, hom pot inferir que la unió de Tolstoi amb Sofia —que va estimar molt el seu espòs— va ser un xic dissortada per dos motius principals: la pulsio sexual, quasi bé sempre insatisfeta de Tolstoi, i la seva conversio espiritual després de la crisi de la dècada dels anys setanta del segle XIX. S'ha de recordar que aquell canvi el va portar en els darrers trenta anys de vida, entre 1880 i 1910, a afaiçonar un pensament que reclamava una transformació vital radical, pregonament evangèlica i arrelada a la terra sobre la base de la vida senzilla del mugic, que va trasbalsar la pau conjugal davant la incomprensió de la seva esposa. De fet, el llibre *La tragèdia sexual de Tolstoi*, de Josef Kallinikow, aparegut uns vint anys després de la mort de l'escriptor, abordava la seva vida afectiva en relació amb el seu conflicte matrimonial i la seva dimensió de geni, a banda d'afirmar que amb la seva esposa Sofia mai es van estimar «y que su unión se debió menos a una profunda atracción que a un enamoramiento momentáneo»⁵. I malgrat que Sofia apareix en el retrat biogràfic dibuixat per Zweig amb una forta càrrega negativa, cada vegada són més les veus —sorgides des d'una perspectiva de gènere— que reivindiquen el paper de Sofia

3. Liev TOLSTOI, *Anna Karénina*, traducció íntegra i directa del rus per Andreu Nin, Barcelona: Aymà, 1967, p. 396.

4. *Ibidem*, p. 7.

5. Josef KALLINIKOW, *La tragedia sexual de León Tolstoi*, Barcelona: Editorial Apolo, 1931, p. 9.

en l'èxit professional del seu marit⁶. En aquest punt, cal esmentar la lectura que Ferran Mateo i Marta Rebón porten a terme, a manera d'epíleg, a l'obra *¿De quién es la culpa?* (1892-1893)⁷. Es tracta de la resposta de Sofia a *La Sonata a Kreutzer* (1889) de Tolstoi en què, a banda de ridiculitzar les dones en una actitud misògina, s'entreveu una crítica directa a Sofia, que és presentada com una histèrica sense cap potencial intel·lectual, cosa que no es correspon ben bé amb la realitat, atès que va ser una persona culta que va tenir cura d'una família extensa, amb tretze embarassos dels quals van reeixir vuit fills.

Si Sofia es va dedicar a l'esfera de la llar familiar, Tolstoi va prioritzar la salvació de la humanitat a través d'un pensament que girava al voltant de l'amor i del sentiment religiós, sobre la base d'una antropologia que si bé considera el cos com quelcom corrupte no succeeix el mateix amb l'ànima humana, que abasta una comunió amb Déu i amb la resta d'éssers humans. Al capdavant, la bondat natural humana és pervertida per la degeneració que afecta les classes benestants (adulteri, seducció, duels per raó del vell codi d'honor militar, etc.) i, nogensmenys, a les populars (alcoholisme, prostitució, delinqüència, etc.). Aquest conjunt de factors confereix un panorama finisecular certament decebedor que Tolstoi identifica com el resultat del nihilisme atès que, tot i les supersticions existents (l'estat, les creences religioses i el culte a la ciència), la condició humana es degrada fins a extrems de perversitat, situació que l'obliga a replantejar la possibilitat d'una nova religió com a instrument de moralització i regeneració en un moment en què la societat rus-

6. Alexandra POPOFF, *Sofia Tolstoi*, Barcelona: Circe, 2011.

7. Ferran MATEO i Marta REBÓN, «Y el mundo entero venera a hombres así», a Sofia TOLSTAIA, *¿De quién es la culpa?*, Saragossa: Xordica editorial, 2019, p. 155-172.

sa es trobava abocada inexorablement a la revolució. Però justament aquesta filosofia, aquesta visió del món, farà que es plantegi el dilema personal de Tolstoi, pel fet d'haver d'optar entre la família i el seu ideari personal, que exigia un canvi profund, de manera que s'obrien dos bàndols amb opcions diferents. Endemés, és cosa comprovada que sota la influència de Henry George, entre d'altres autors, Tolstoi volia repartir la terra entre els camperols, pel seu compromís evangèlic i social, mentre que la família s'oposava a aital distribució.

Podem consignar que quan Stefan Zweig –després de l'èxit, fins i tot a la URSS, de la biografia que va dedicar-li i que al català es va traduir ben prest⁸ va assistir a la inauguració a Moscou del Museu Tolstoi, al setembre de 1928, va veure el taló de ferrocarril que adjuntava un paquet amb la descripció del contingut: un cadàver⁹. Efectivament, Tolstoi –l'ésser humà lligat a la terra, segons Zweig– va fugir de casa mentre la seva esposa Sofia, després d'un intent de suïcidi, va arribar a l'estació d'Àstapovo en tren, tot i que les persones que envoltaven el seu espòs no van deixar que el veiés fins ben bé al final. En definitiva, Tolstoi va morir en el llit del responsable d'aquell abaixador ferroviari, Ivan Ivanóvix Ozolin, en una agonia que va ser seguida per mitjans periodístics de tot el món. Fins i tot aquella tragèdia familiar ha donat lloc a una narració literària que, a partir d'una construcció històrica, ha estat portada a la pantalla cinematogràfica amb el títol de *L'última estació* (2009)¹⁰.

La inclinació de Zweig per Tolstoi és manifesta sobretot durant la dècada dels anys vint, quan l'ambient de crisi

8. Stefan ZWEIG, *Tolstoi*, Badalona: Proa, 1930.

9. Stefan ZWEIG, *Viaje a Rusia*, Madrid: Sequitur, 2014, p. 41.

10. Jay PARINI, *La última estación*, Madrid-Barcelona: Aurum Producciones, RBA, 2011.

espiritual s'havia generalitzat a tot Europa. Ben mirat, fou llavors quan després de la Gran Guerra, l'interès per Tolstoi, un apòstol del pacifisme i la no-violència, va merèixer l'atenció de diversos intel·lectuals. En aquest sentit, el 1911 Romain Rolland, premi Nobel de Literatura (1915), va publicar la *Vida de Tolstoi*, en què situa el pensador rus en el deixant de Rousseau, per bé que constata una diferència notable, ja que si darrere del ginebrí s'hi detecta la presència del calvinisme amb el seu rigorisme, l'autor rus opta per un rumb —el camí de la vida—¹¹ que es caracteritza per la humilitat i la descoberta de la consciència. «Es el modelo más elevado de cristiano libre, que durante toda su vida se esfuerza por alcanzar un ideal que cada vez está más lejos»¹².

Amb aquests antecedents, Zweig es va apropar a la figura de Tolstoi, tot remarcant que la vida d'aquest posa de manifest la tragèdia d'una consciència (*Tolstoi, die Tragödie eines Gewissens*), títol d'una conferència que va impartir el 5 de novembre de 1927 a Munic. Al seu torn, a la correspondència que Zweig va mantenir amb Frederike, la seva primera esposa, s'hi troba una carta, datada el 20 de setembre de 1927, en què manifesta que la segona versió de la biografia sobre Tolstoi està enllestida i que cal esperar la tercera i definitiva¹³. A més, sembla que tenia una obra de teatre titulada *La fugida cap a Déu*, que és una expressió forta per qualificar la mort de Tolstoi, per bé que es tracta d'una obra en un acte que volia imprimir només per a ell mateix, atès que no tenia cap interès especial¹⁴. Tot sembla indicar que aquesta peça teatral d'ús personal podria trac-

11. Lev TOLSTOI, *El camino de la vida*, Barcelona: Acantilado, 2019.

12. Romain ROLLAND, *Vida de Tolstoi*, Barcelona: Acantilado, 2014, primera reimpressió, p. 199.

13. Stefan ZWEIF-Friderike ZWEIF, *Correspondencia (1912-1942)*, Barcelona: Acantilado, 2018, p. 230.

14. *Ibidem*, p. 231.

tar-se del text que va incloure en les catorze miniatures que van integrar els moments estel·lars de la humanitat.

Finalment, a la primavera de 1928, va aparèixer la biografia de Tolstoi, publicada per la casa Insel Verlag de Leipzig amb el títol *Drei Dichter ihres Lebens. Casanova, Stendhal, Tolstoi*, que va gaudir d'un gran èxit a Rússia. En aquest llibre, que complementa el de Romain Rolland, Zweig aprofundeix en els aspectes psicològics de la personalitat tolstoiana, alhora que destaca la seva recerca de l'home etern, fins al punt de considerar-lo un geni. «Desde Goethe, ningún otro poeta se reveló tanto a sí mismo al tiempo que ponía de manifiesto al hombre eterno»¹⁵. De tal faisó, que Zweig es va traslladar a la Unió Soviètica el setembre de 1928, convidat per les autoritats soviètiques com a representant d'Àustria, en el centenari del naixement de Tolstoi. Sabem que va viatjar en ferrocarril, via Viena i Varsòvia i que el dilluns 10 de setembre, després de llargues esperes, va arribar a la capital soviètica a primera hora de la tarda. Aquella mateixa nit va pronunciar una conferència al teatre Bolshoi de Moscou sobre Tolstoi davant de quatre mil persones, després de cinquanta-quatre hores de viatge en ferrocarril, alhora que reconeix que no sabia res de la seva intervenció i que no portava cap paper preparat, tot i que després d'una breu indecisió va decidir intervenir en l'acte¹⁶. Altrament, i tal com reconeix a les seves memòries, els quinze dies que va passar a la Unió Soviètica «van transcórrer en un estat constant d'alta tensió»¹⁷.

15. Stefan ZWEIG, *Tolstoi, a Tres poetas de sus vidas. Casanova, Stendhal, Tolstoi*, Barcelona: Editorial Planeta-Blackprint, 2008, p. 361.

16. Stefan ZWEIG-Friderike ZWEIG, *Correspondencia (1912-1942)*, op. cit., p. 250.

17. Stefan ZWEIG, *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*, Barcelona, Quaderns Crema, 2001, p. 405.

En el llibre sobre el viatge a Rússia, Zweig va descriure aquell homenatge que presidia Lunatxarski que, com a bon bolxevic, es va mostrar distanciat del pensament tolstoïà que trobava poc compromès, i així les coses el Comissari d'Educació va preguntar-li capciosament en el trasllat en tren a Iàsnaia Poliana si Tolstoi era un revolucionari o un reaccionari¹⁸. En tot cas, l'11 de setembre, Zweig va assistir a la inauguració de la casa-museu dedicada a Tolstoi a Moscou en què també va intervenir i on va veure la corda amb què Tolstoi es volia suïcidar. Poc després d'aquesta inauguració, a mitjanit va marxar cap a Tula amb ferrocarril, per seguir en cotxe fins a Iàsnaia Poliana en un trajecte d'uns pocs kilòmetres, on va arribar la matinada del dia 12 i on va visitar la residència de Tolstoi —una casa senyorial de dos pisos amb una gran balconada i teulada verda— on va copsar la tortura que havia viscut allà. «Hi havia la porta i les escales per on havia volgut fugir d'aquesta casa, del dilema de la seva existència»¹⁹.

Des de Moscou, el dissabte dia 15, Zweig es va traslladar a Leningrad, on va passar el diumenge 16, estada que va aprofitar per visitar el tresor de l'Hermitage, per retornar tot seguit cap a Àustria via Varsòvia²⁰. Un cop a casa seva, Zweig va escriure un article al *Neue Freie Presse* titulat «La tomba més bella del món», en què descriu el túmul sota el qual descansa el cos de Tolstoi. Aquest article, que s'ha reproduït en diferents indrets, va ser incorporat per Zweig a les seves memòries. Allà reconeix que a Rússia no va veure «res de tant imponent i corprenedor com la tomba de Tolstoi», que es distingeix per la seva «corprenedora senzi-llesa». Aquesta és la seva descripció:

18. Stefan ZWEIG, *Viaje a Rusia*, op. cit., p. 40.

19. Stefan ZWEIG, *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*, op. cit., p. 409.

20. Stefan ZWEIG-Friderike ZWEIG, *Correspondencia (1912-1942)*, op. cit., p. 248.

Un petit túmul rectangular enmig d'un bosc, ombrejat per uns arbres florits... *Nulla crux, nulla corona!* Cap creu, cap làpida, cap inscripció. El gran home, que com cap altre havia patit pel seu nom i la seva fama, va ser enterrat anònimament, igual, que un rodamon trobat per casualitat o que un soldat desconegut²¹.

Val a dir que en la visió de la mort de Tolstoi com una fugida cap a Déu, Zweig destaca l'esforç del pensador rus per salvar el món del nihilisme, terme introduït per Turguénev i que va marcar el rumb de la *intelligentsia* russa durant la segona meitat del segle XIX. Des d'aquest prisma, als ulls de Zweig, la vida turmentada de Tolstoi, excomunicat per l'Església ortodoxa, crític amb la ciència positiva i el govern tsarista, constitueix l'intent més fanàtic de l'època moderna per salvar el món de la misèria nihilista²². Vet aquí, doncs, les raons per les quals la literatura tolstoiana –segons Zweig, l'ésser més espiritual de Rússia– exerceix una influència educativa sobre el públic lector, que és convidat a reviuire el regirament i transformació que ell mateix va patir i experimentar²³.

Tinguem en compte, a més, que Tolstoi sempre es va sentir insatisfet, de manera que, després de la seva conversió religiosa al voltant de 1878, quan havia viscut durant cinquanta anys una vida còmoda, no va trobar respostes en l'Església ortodoxa després de seguir-la durant tres anys, ni en la filosofia després de llegir autors europeus (Plató, Pascal, Kant, Schopenhauer) i orientals (Confuci, Laozi). La seva *Confessió*, escrita el 1882, que recorda la d'Agustí i la de Rousseau, correspon a aquesta etapa i moment vital

21. Stefan ZWEIG, *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*, op. cit., p. 410.

22. Stefan ZWEIG, *Tolstoi, a Tres poetas de sus vidas. Casanova, Stendhal, Tolstoi*, op. cit., p. 293.

23. *Ibidem*, p. 284.

en què Tolstoi reconeix haver estat un pecador que surt a la recerca de Déu. «Recordo que estava tot sol al bosc –llegim a la *Confessió*–, a principi de primavera, escoltant-ne els sorolls amb atenció. Escoltava i pensava només en una cosa, la mateixa que havia pensat constantment els darrers tres. Tornava a buscar Déu»²⁴. Totes aquestes consideracions són per fer constar, en paraules de Zweig, que Tolstoi «solo quiere salvarse –según sus propias palabras– del nihilismo interior, encontrar una razón para la sinrazón del destino»²⁵.

Cal remarcar que la vida turmentada de Tolstoi és utilitzada per Zweig com un mirall, una imatge d'ell mateix que –al cap i a la fi– va caure en la desesperació després de veure com la llum de la cultura s'apagava en un món dominat per la foscor i les tenebres del feixisme. En qualsevol cas, Zweig no dubta d'equiparar Tolstoi amb Goethe, dos esperits d'una alta significació moral i espiritual, és a dir, personatges integrals i universals, de manera que Weimar i Iàsnaia Poliana, on va fundar una escola per als fills dels mugics el 1859, van esdevenir dos referents culturals per a la vella Europa, una província pedagògica malmesa i abatuda per la barbàrie. Tampoc podem passar per alt que Goethe va morir tot reclamant llum, més llum, mentre que Tolstoi després de la seva conversió va mantenir una lluita particular contra el no-res, la descreença, el materialisme i la hipocresia social d'un règim decreït com el tsarista. No endebades, el tsarisme constituïa un sistema autocràtic amb figures sinistres com ara Alexandre III (1881-1894), que amb una actitud reaccionària i antisemita va eliminar la tímida obertura liberal d'Alexandre II (1855-1881), que havia aprovat l'emancipació dels serfs (1861) i que va ser víctima d'un atemptat.

24. Lleó TOLSTOI, *Confessió*, Barcelona: Angle editorial, 2013, p. 111.

25. ZWEIG, Stefan. *Viaje a Rusia*, op. cit., p. 60.

Convé anotar que la reedició del text de Zweig, titulat «Tolstoi, pensador radical» dins de l'antologia *La revolució interior* (1937) –que ja s'havia inserit com a complement en el viatge a Rússia amb el títol de «Tolstoi, pensador religiós i social»– ha actualitzat les semblances entre ambdós autors, que comparteixen un final certament tràgic i expressament volgut²⁶. En realitat, es tracta de dues fugides i d'un mateix destí, la mort, que en el cas de Tolstoi es produeix en una apartada estació de ferrocarril, i el suïcidi, juntament amb la seva segona esposa Lotte, filla d'una família jueva observant, pel que fa a Zweig, en terres brasileres, lluny de la seva pàtria europea. «Está claro que el suicidio de Stefan Zweig era inevitable desde hacía tiempo»²⁷. En efecte, el diumenge 22 de febrer de 1942, el matrimoni Zweig es va llevar la vida a Petròpolis, una colònia d'estiueig, amb fortes dosis de veronal. El dilluns dia 23 la notícia va ser coneguda arreu del món.

Vist retrospectivament, no és cap suposició arriscada pensar que Zweig va caure en una depressió davant d'un món que s'ensorrava i que havia perdut no només les seguretats d'altre temps sinó els valors d'una societat culta, tolerant i liberal com l'europea, tal com va quedar reflectit a *El món d'ahir*, que porta per subtítol *Memòries d'un europeu*, un testament del que havia estat el continent. «El mundo de ayer, en realidad, marca el gesto final de la misión educativa de Zweig»²⁸. La cosa arriba al punt que George Prochnik considera que la desesperança de Zweig, el converteix en «un tolstoià equívoc, un decadent cristià

26. Lleó TOLSTOI, *La revolución interior*, selecció de textos, assaig introductor i epíleg de Stefan Zweig, pròleg d'Iván de los Ríos, Madrid: errata naturae, 2019.

27. George PROCHNIK, *El exilio imposible*, Barcelona: Ariel, 2014, p. 364.

28. *Ibidem*, p. 271.

primitiu»²⁹. No obstant això, Zweig va pensar en el futur, en les noves generacions, per a les quals va escriure aquell testament vital, aquelles memòries que malgrat tot volien transmetre una espurna de confiança en l'esdevenidor, segons George Prochnik³⁰. Ultra això, Zweig va ser captivat per la bellesa del Brasil, un país de futur en què governava des de 1937 l'Estado Novo de Getulio Vargas, amb trets dictatorials basats en el nacionalisme, l'autoritarisme i la persecució del comunisme. Malgrat tot, i per sorprenent que pugui semblar, el Brasil que l'any 1942 es va decantar del cantó dels aliats i que va donar una bona acollida a Zweig, no va poder impedir el seu suïcidi que –en darrera instància– no va ser més que una fugida davant de l'esgotament de la cultura europea, anorreada per la brutalitat totalitària.

Tot amb tot, podem especular què hauria passat si Zweig hagués sabut que les tropes del general Heinz Wilhelm Guderian van quedar aturades el desembre de 1941 justament en la governació de Tula, a uns dos-cents kilòmetres de Moscou³¹. És interessant notar que l'estat major del comandament alemany es va establir a Iàsnaia Poliana el 2 de desembre de 1941, a tocar de Tula, la qual cosa no deixa de ser paradoxal en retrobar-se a la finca de Tolstoi la guerra amb l'esperit de la pau d'aquell emblemàtic lloc, on per a molts –i entre ells Zweig– es localitza, com hem vist, la tomba més bella del món, on va ser inhumat en una cerimònia civil que va aixecar les sospites del tsarisme, que va impedir que sortissin diversos trens des de Moscou per assistir-hi en prevenció d'aldarulls³². Ara bé, davant de l'avanç de la

29. *Ibidem*, p. 374.

30. *Ibidem*, p. 374.

31. Rudolf KUNZ, *Moscú*, Barcelona: Ediciones Rodegar, 1972, p. 130.

32. Valeri Yákolevich BRIÚSOV, «En los funerales de Tolstoi. Impresiones y observaciones», a *Así era Lev Tolstoi (II)*, Barcelona: Acantilado, 2017, p. 138-161.

Wehrmacht, els soviètics van envoltar la tomba amb mines, circumstància que no respon a la voluntat de qui, com Tolstoi, va defensar la no-violència i l'entesa entre els éssers humans. Quelcom que també van fer Romain Rolland i Stefan Zweig, biògrafs de Tolstoi i defensors de la idea d'Europa i de la concòrdia mundial, en un precedent clar de les idees de Gandhi que així assumeix una tradició que ve de lluny³³. En fi, Tolstoi forma part del patrimoni immaterial de la humanitat i el drama de la seva mort suposa el colofó d'una vida exemplar, tot i les seves contradiccions i discòrdies matrimonials, al servei del gènere humà.

33. Romain ROLLAND, *Mahatma Gandhi*, Barcelona: Polígrafa, 1930.